

Hausenblas, Karel

O studiu syntaxe běžně mluvených projevů

In: *Otázky slovanské syntaxe : sborník brněnské syntaktické konference*, 17.-21.IV.1961. Vyd. 1. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1962, pp. 313-323

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119437>

Access Date: 03. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

SYNTAX MLUVENÉHO JAZYKA
A SYNTAX NÁŘEČÍ

O STUDIU SYNTAXE BĚŽNĚ MLUVENÝCH PROJEVŮ

KAREL HAUSENBLAS (Praha)

1. V oblasti společenských věd se dosud nedostalo náležitě pozornosti mnoha elementárním jevům lidského chování a styku, jevům každodenním, „všedním“. Také jazykovědy se to týká. Je samozřejmé, že se hlavní pozornost věnovala specifickému jazykovému útvaru veřejného dorozumivacího styku, jazyku spisovnému, a je také pochopitelné, že na druhé straně poutaly zájem svérázné dílčí útvary nářečí, zvláště od doby, kdy začínají ustupovat.

Všední vyjadřování běžného každodenního styku jako by nemělo takovou váhu, důležitost a zajímavost. Stačí však, abychom si uvědomili, jak vítané by pro nás dnes bylo, kdybychom měli zachycenu dejme tomu běžnou hovorovou češtinu doby Nerudovy, nebo běžnou mluvu obyvatel Petrohradu a Moskvy doby Puškinovy, aby vysvitla v jistém smyslu vývojově klíčová úloha běžně mluveného hovorového vyjadřování. Avšak, z jiné stránky vzato, ani teoretický požadavek celistvosti výkladu jazyka nedovoluje opomíjet žádný z jeho útvarů a žádnou ze složek jeho stavby.

2. Jako i v jiných úsecích stavby jazyka musí též v syntaxi být tedy z důvodů teoretických i praktických popsány a vysvětleny příslušné jazykové jevy všech útvarů národního jazyka a vyloženo jejich užívání ve všech hlavních stylech, a to pokud lze soustavně. Nejsoustavněji je ovšem zpracována syntax (vlastního) jazyka spisovného, a to především z hlediska normativního. Pokud jde o ostatní útvary, tradičně se věnovalo více pozornosti jejich charakteristice hláskové a tvaroslovné. Stále zřetelněji vystupuje potřeba soustavného výkladu i v syntaxi nářeční (srov. zde referát dr. Chloupka). Ještě naléhavější, troufám si říci, je potřeba specifického a soustavného popisu a výkladu oněch přechodných forem mezi vlastním jazykem spisovným a nářečím, které se zahrnují pod pojmy jazyka hovorového a obecného a pro které je charakteristickým (nikoli však jediným typickým) rysem, že se jich užívá ohromnou převahou jen v projevech mluvených, zatímco v oblasti vyjadřování spisovného, třebaže i tu má vyjadřování mluvené podíl významný, se podstatněji projevovala a projevuje úloha vyjadřování písemného. (Zvláštní situace je v umělecké literatuře, v umělecké slovesnosti: tu jde skoro vesměs o projevy písemné, ty však ve velké míře obrazy specifickým způsobem i řeč mluvenou, vždy ovšem do jisté míry stylizovanou.)¹

¹ Hodí se umělecké texty k rozboru syntaxe mluveného jazyka? Zpravidla ne celý text.

3. Potřeba výkladu syntaxe mluvených projevů běžného dorozumivacího styku je mnohostranně zdůvodněna:

a) Především tím, že jde o projevy, které kvantitativně činí významný podíl v úhrnu dorozumivacích aktů mezi příslušníky daného jazykového společenství;

b) Z hlediska jazyka spisovného: běžně mluvené vyjadřování působí na vyjadřování spisovné (a je ovšem i jím zase ovlivněno), např. v češtině od obrození se to projevuje právě v syntaxi velmi výrazně;

c) Z hlediska zkoumání syntaxe nářeční: poznatky obojího zkoumání se mohou vhodně doplňovat a korigovat, a to fakticky (zvláště při zpracovávání jevů oblastních, např. slovosledných nebo vazebných) i metodicky;

d) Z hlediska studia jazyka umělecké literatury, zvláště pokud jde o epické vyprávění, řeč postav a dramatický dialog: např. „mluvnost“ dialogu — naléhavý požadavek divadelní nebo rozhlasové hry či filmového scénáře — potřebuje citlivý odborný výklad;

e) Z hlediska historie jazyka: poznatky o specifčnosti syntaxe běžně mluvených projevů mohou přispět k výstižnějšímu výkladu některých jevů starého jazyka, na které se někdy přenáší poznatky získané studiem spisovných jazyků novějších období. Zvláštní pozornost bude pak třeba věnovat textům středního období obrážejícím běžně mluvený jazyk; v češtině jde zvláště o dobu pobělohorskou, v níž došlo k rozkolísání a úpadku jazyka spisovného.²

f) Z hlediska srovnávacího: v leckterém směru vystupují charakteristické rysy syntaxe jednotlivých jazyků výrazněji do popředí právě v běžně mluvených projevech (např. pokud jde o slovosled, vyjadřování podmětu, neslovesného přísudku aj.), neboť spisovné jazyky mnohdy silněji přijímaly cizí vlivy, nářečí zase zpravidla konzervují starší stav. Jsou však i jevy protichůdné povahy: Spisovný jazyk, podporován v tom dobou odbornou péčí, se mnohdy brání mezinárodním tendencím přicházejícím zvenčí a domněle (někdy však i skutečně) jazyku škodícím, běžně mluvený jazyk je přijímá. Tak tomu bylo v češtině např. s tak zvanými germanismy. Překážkou soustavnějšího srovnávání slovanských jazyků po této stránce je dosud nedostatek vhodných publikovaných materiálů.

g) Kromě toho i z hlediska obecně jazykového a stylistického: při vyjadřování mluveném a písemném jde zčásti o rozdíl dvou stylů, zčásti zasahují rozdíly (nejen

Záleží na stylu podání: někde jen přímé řeči, jinde i autorská řeč. Nelze však zapomínat, že i přímá řeč je v té či oné míře stylizovaná: buď „skutečnou“ běžně mluvenou řeč vystihuje jen výběrem jevů, nebo — říkají — jich hromadí naopak mnoho (srov. např. lidovou frazeologii v prózách B. Říhy, v dramatech M. Stehlíka aj.). Umělecké texty se málo hodí k rozboru kvantitativnímu (statistickému), při dostatečně širokém výběru autorů však veelku zachycují v současné době běžně mluvenou řeč dobře a je možno i záhodno s nimi pracovat.

² Materiálů soudních knih, zvl. svědeckých výpovědí, v nichž se dobře obráží soudobý běžně mluvený úzus, jsem využil v práci *Vývoj předmětového genitivu v češtině*, Praha 1958, pro zjištění, v které době došlo ke zvratu v užívání genitivu záporového, k jeho nahrazení akuzativem (bylo to v druhé pol. 17. stol.).

ve způsobech, ale i v mnohých prostředcích) do jazyka hlouběji. Všestranné a soustavné srovnání mluveného a písemného vyjadřování nemůže zůstat bez vlivu ani na pojetí některých kategorií jazyka, též kategorií syntaktických (viz dále na str. 320 výklad o tzv. „přívětných“ konstrukcích).

4. Řada jevů specifických nebo typických pro tuto oblast je sice v odborné literatuře zachycena, avšak ne dost soustavně, někdy jen příležitostně; a to jednak v systematických syntaxích, které jsou ovšem skoro vesměs zaměřeny na písemný jazyk spisovný, vzhledem k němuž je tu vypracována i metoda rozboru a klasifikace jevů. Např. u nás v syntaxi Šmilauerově, Trávníčkově, Havránkově—Jedličkové i Kopečného nejsou jevy mluvené řeči opomíjeny, ovšem dostává se jim pozornosti jen příležitostně, na okraji jevů spisovných. (Diferenčně vyčleňuje soubor nejtypičtějších jevů v Učebnici větného rozboru VI. Šmilauer.) V poslední době zřetel k běžně mluvenému vyjadřování vzrůstá; u nás se projevuje už delší dobu zájem o obecnou češtinu. Některým prvkům mluveného vyjadřování se dostalo výkladu v pracích stylistických (zvl. od doby Ballyho průkopnických úvah o mluvené francouzštině), avšak především zase z hlediska spisovné normy. Největší význam pro výklad specifčnosti syntaxe běžně mluvených projevů mají práce o hovorovém jazyce (*Umgangssprache*), starší Wunderlichova, mladší Hoffmannova, Spitzerova aj., které ukázaly některé typické slohové rysy projevující se ve výběru pojmenování i ve stavbě větné. Speciálních studií a prací syntaktických o tomto tématě je dosud málo, v slovanské literatuře poslední doby je nejdůležitější práce M. J. Švedovové *Očerki po sintaksisu rusknoj razgovornoj reči* (Moskva 1960), v níž byly na bohatém materiálu rozebrány některé vybrané partie, hlavně pokud jde o ustálené konstrukce, zvláště modálního charakteru.

Řada překážek však dosud stojí v cestě: jednak je to teoretická nepropracovanost metodiky rozboru a výkladu, jednak nedostatek publikovaného speciálního materiálu. V dalším výkladu chceme postihnout některé základní obecné rysy typické pro syntax běžně mluvených projevů a pojednat o přístupu k jejich výkladu: nepůjde ovšem o soustavnou charakteristiku nebo o specifčnost mluvené češtiny proti jazykům jiným. Systematika je ovšem hlavním, i když ne konečným, cílem i zde, avšak ta předpokládá nejprve důkladnou analýzu projevu. Proto v této etapě práce budeme více hovořit o syntaktické výstavbě projevů dané oblasti než o výkladu systému popisovaných jevů.

5. Pro označení oblasti projevů běžného neoficiálního dorozumívacího stylu prostě sděleného se nejčastěji užívá termínů, které ukazují na jeho příznačný rys, totiž na formu ústního styku („projevy mluvené“, „hovorové“). Nehledíme-li na to, že i v této oblasti v omezené míře může jít o formu písemnou, např. v osobní korespondenci (umělecká literatura, jak jsme již uvedli, má postavení zvláštní), patří projevy, které máme na mysli, do oblasti projevů mluvených (v protikladu k písemným) a vyznačují se vlastnostmi, které jsou pro vyjadřování mluvené specifické. Jsou to především tyto vlastnosti:

a) užívání zvukových prostředků, které nemají v písemném vyjadřování zdaleka paralelu (pro syntax mají největší důležitost zvláště intonace, pauzy a přízvuk);

b) vázanost na jediný „rozměr“ času a na tempo, resp. na moment mluvení (na rozdíl od realizace písemného projevu v ploše (což umožňuje jeho větší členitost a možnosti svobodnějšího průběhu vnímání, čtení);

c) jsou i jiné rysy: např. trvalost písemného zaznamenání (kterou teprve v poslední době mluvenému slovu zčásti dodává záznam na gramofonovou desku nebo na magnetofonový pásek) a odtud větší závaznost písemného vyjádření; — na ni upozorňuje úsloví „littera scripta manet“.

Avšak na rozdíl od nejtýpější formy mluvených projevů čistě spisovných, totiž propracovaných spisovných projevů veřejného styku, vyznačují se běžně mluvené projevy řadou dalších charakteristických rysů, které činí z dané oblasti jev povahy komplexní, tj. složitý soubor vzájemně se doplňujících složek, které musí být vysvětleny jak jednotlivě, tak i v úhrnné výslednici celkové.

Úspěšný výklad syntaxe běžně mluvených projevů předpokládá vycházet z celkové výstavby projevu, tj. ze souvztažnosti syntaxe s jinými plány, a to jak nižšími (morfologie, lexikologie), tak vyšším (promluvová výstavba).³

Druhým nezbytným předpokladem je přihlížet ke všem okolnostem, které mají na výstavbu projevů vliv. V běžně mluvených projevech se uplatňují hlavně tyto činitele podmiňující výběr a uspořádání jazykových prostředků: a) mluvenost (o ní jsme již mluvili); b) nepřipravenost (improvizovanost, resp. spontánnost); c) prostě sdělná funkce, „hovorová“, totiž obcovací, nebo konverzační (která už je její specifikace); d) neveřejnost (resp. neoficiálnost) dorozumivacího aktu; e) vázanost na situaci; f) přímý kontakt s posluchačem; g) emocionalita a širě expresivita a apelovost (zvl. v dialogu).

Každý z těchto momentů vytváří specifický styl vyjadřování a vyžadoval by si právem výklad osobitý, aby nebyly směřovány a zaměňovány jevy různé povahy, ale v tomto referátu časově limitovaném nemůžeme takto postupovat. — Největší význam pro vysvětlení specifičnosti syntaxe běžných mluvených projevů mají činitele *a* až *c*; můžeme proto zjednodušeně říci, že jde hlavně o mluvené nepřipravené projevy běžně obcovacího (v širokém smyslu hovorového) stylu. V rámci tohoto slohového okruhu se pak syntaktická výstavba projevů liší hlavně podle toho, zda jde o projevy dialogické nebo monologické: nelze říci, že by projevy monologické nebyly v této oblasti dostatečně zastoupeny, oběma typům, projevům stylu dialogického i monologického, musí být i v syntaxi věnována soustavná speciální pozornost; přece však — již také v porovnání s projevy vypracovaných spisovných stylů — mají zde projevy dialogické zvláště významné postavení a jejich syntaktická

³ O výstavbu promluvového celku se v poslední době oživil zájem z různých stránek: z hlediska stylistiky uměleckých děl v práci L. Doležela, *O stylu moderní české prózy*, Praha 1960; z hlediska některých kompozičních postupů v práci J. V. Bečky, *Základy kompozice jazykových projevů*, Praha 1961; ve vztahu k syntaxi ve stati V. Skaličky *Syntax promluvy (enunciace)*, SaS 1960.

výstavba se vyznačuje řadou svérázných rysů, zejména pokud jde o implicitnost, neúplnost, způsob navazování na předcházející repliku (syntax odpovědi má řadu specifických prostředků atd.).

6. Základním metodickým požadavkem bude přistupovat k syntaxi běžně mluvených projevů jako k oblasti *sui generis*, nepřenášet sem poznatky, klasifikační kritéria atd. z oblasti písemného vyjadřování spisovného, nýbrž odhalit jevy vlastní mluveným projevům nejen v jednotlivostech, ale i v základních obrysech. Nepůjde např. jen o to, popsat a vyložit některé speciální konstrukce, s nimiž se mimo daný okruh nesetkáváme. Mluvená řeč ovšem i takové konstrukce má.⁴ Nejde však snad jen o okrajové jevy, jak by se snad mohlo zdát, nýbrž specifická se tu týká i některých jevů základních, např. vyjadřování podmětu: pro běžně mluvenou (a zvl. pro obecnou) češtinu je typické, že se leckdy klade ve 3. os. sg. i pl. kromě plno- významového podmětového jména, přesně řečeno před ním, ještě „formální“ podmět zájmenný, a to zpravidla na počátku věty; podmětové substantivum je pak buď na místě druhém, nebo i na některém vzdálenějším, ať už před přísudkovým slovesem, nebo po něm: zájmenný podmět „formální“ se klade před přísudkové sloveso; např.: *On ten starší (syn) není o nic lepší; Von byl dřív vchod z druhý strany* atp. Někdy bývá podmětové substantivum až dodatečně připojeno (v „přívětné“ konstrukci — viz o tom na str. 320): *On byl dřív z druhé strany, ten nouzový východ*. Plynulý přechod k těmto případům ukazuje, že není potřeba bát se v uvedených typech vět považovat zájmena za podmět: kladou se právě na místo pro podmět nejvlastnější (před přísudkové sloveso), plní jeho syntaktickou úlohu, ať už pak ještě podmětové substantivum následuje, anebo nikoli. Nesmí nás mást ani duplicita vyjádření podmětu: v projevech nepřipraveného prostě sdělovacího stylu je přebytečnost pleonastičnosti) výrazová jevem častým.

Některé speciální konstrukce jasně ukazují, že se nedají výstižně vyjádřit pojmy a termíny syntaxe písemných projevů spisovných. Srovnajme např. konstrukci druhé věty v tomto příkladě: *Ty máš strach, co? Já že si utek celej rozklepanej*. Smysl její je — explicitě vyjádřeno — „já tak soudím podle toho, že jsi utekl...“, ale zajisté by nebylo správné interpretovat ji jen jako elipsu. Vůbec eliptičnost, neúplnost ve vyjadřování běžně mluveném se dosud často hodnotí prizmatem jazyka čistě spisovného. Případům, které jsou (v daném stylu) uzuální, je třeba přiznat charakter specifických konstrukcí (nepovažovat všechny za neúplné), i když je možno vykládat je na pozadí (tj. jako transformáty) příslušných konstrukcí „úplných“.

7. Zjištěním jevů vlastních jen projevům běžně mluveným, — nemůžeme je tu vypočítávat —, není zdaleka vyčerpána jejich specifická. Vlastně v míře větší půjde o vystižení jevů ne třebas pro daný okruh výhradních, ale přece typických:

⁴ Na některé jejich typy se hlavně soustřeďuje Švedová, totiž na konstrukce — jde více méně o ustálená spojení — s opakováním slov, s citoslovci, s různými částicemi atd.

ty charakterizují syntaktickou výstavbu výpovědi právě v jejích základních rysech a proporcích. Pokusím se je zobecnit. Jde zvláště o tyto:

a) Syntax tu není tak uzavřeným a izolovaným plánem stavby projevu (souvisí to zvl. s implicitností vyjadřování; leccos zůstává též v rovině mimojazykového vyjádření);

b) Ve výstavbě projevů se zpravidla mnohem více obráží technika mluvení než v písemných projevech spisovných, v nichž převládají prvky spjaté s tematikou;

c) Ve výstavbě větných celků se velmi často projevuje neplná realizace syntaktických konstrukcí systémových;

d) Syntaktické vztahy a jejich vyjádření nebývají vždy dostatečně precizovány, někdy připouštějí různou interpretaci;⁵ syntaktické spojení je méně kompaktní; intonace je bohatě využíváno, avšak její typy nejsou vždy zřetelně diferencovány;

e) Jsou zde méně ostré hranice mezi větami i větnými celky: delimitační funkce zvukových prostředků (zvl. pauzy) je narušována jejich výskytem motivovaným jinak (např. pauzy vznikající při hledání vhodného pokračování, pauzy vdechové atd.);

f) V aktuálním členění výpovědi se uplatňuje velmi silně tzv. subjektivní pořadí.

Každý z těchto bodů by ovšem zasluhoval podrobně rozvést. Zde se však můžeme zastavit jen u několika.

8. O prvcích podmíněných tematikou (cílem sdělení) a prvcích podmíněných technikou mluvení. — Rozbor výstavby běžně mluvených projevů, též jejich výstavby syntaktické, nás upozorňuje na řadu otázek, které při studiu propracovaných projevů spisovných nevystupují do popředí, ač ani v nich nejsou irelevantní. Mezi ně patří i rozlišení prvků dvojí povahy: jedněch, které jsou podmíněny vlastním obsahem sdělení, tématem (v širším smyslu obsahují i momenty exprese a apelu), druhých pak, které jsou podmíněny vlastně jen (nebo především) technikou sdělovacího procesu, technikou vyjadřování: hledání výrazu, vhodné konstrukce navazování aj. Takové povahy jsou velmi často ony přívětlné výrazy a konstrukce, např. vytčené větné členy (méně často jsou motivovány zdůrazněním). Sem patří i řeč o řeči a o myšlení: *Ještě bych chtěl říci...*; *Jedno ti řeknu...*; *Já si myslím...* Takové povahy je i vyprávěcí polysyndeton (...a...a...a...). Ne zcela, ale do značné míry sem patří i brání jádra výpovědi za východisko následující výpovědi: není to ovšem jev omezený jen na běžně mluvené projevy, avšak např. pro lidové vyprávění (pohádky apod.) je to velmi typické.

Nezřídka prvky technické nabývají částečně povahy prvků tematických, přesněji řečeno „tváří se“ jako ony: *Já myslím, ...; Nesmíme zapomenout na jedno...; Ještě*

⁵ Když už jsme dávali příklady z vyjadřování podmětu, uveďme v této souvislosti např. to, že v běžně mluvených projevech nejsou řídké případy, kdy nevyjádřený podmět se nemá vyrozumívat z bezprostředně předcházející věty, nýbrž z jiné ještě dřívější. Často takto vyrozumíváme podmět „podle smyslu“ v lidovém vyprávění. Srov. např. z Kubína: *No tak Frantík se uchystal, pes byl vedle, dal si polívku* (tj. Frantík), *ale pes nejde. Tak ji vodšoup* (Frantík)...

bych chtěl zdůraznit, že... atp. Je možno říci, že jsou to prvky redundantní: ovšem i tato redundance má své opodstatnění: z hlediska mluvčího je jím získání času pro nalezení vhodné formulace, z hlediska posluchače zase tato místa, není-li jejich množství či umístění nepřiměřené, jsou jistým odlehčením při poslechu; jsou pak odstíněna místa větší sdělné váhy od míst menší obsahové relevance. Ve vyšší rovině tedy plní poněkud podobnou úlohu jako redundance v hláskovém či morfologickém plánu — umožňuje překonávat snáze působení „hluku“, překážek v dorozumívacím procesu (při přenosu informace v písemných projevech je zpravidla hluk podstatně snížen: podmínky pro čtení bývají normálně výhodnější než pro poslech).

Právě mezi těmito prvky „technickými“ je dosti automatizovaných konstrukcí a ustálených obrátů, nepoměrně řídkší jsou mezi prvky tematickými (speciální situace bývá v konverzaci, kde automatizace zasahuje silně i samu tematickou výstavbu).

9. K poměru mezi prvky volnými a ustrnulými. — Mluvíce obecně o vlastnostech běžně mluvených projevů, uvedli jsme i volnost v užívání jazykových prostředků, avšak zároveň i skutečnost, že v projevech tohoto okruhu se vyskytuje i velmi mnoho prvků ustálených, až ustrnulých. Nemluví jedno proti druhému? Připomeňme nejprve, že je třeba rozlišovat na jedné straně závaznost a nezávaznost, volnost v užití prostředků a na druhé straně rozdíl mezi živým, produktivním syntaktickým spojením a spojením ustrnulým: na rozdíl od stylu prakticky odborného (zvláště jednacího, obchodního či úředního) není v mluvených projevech běžného prostě sdělovacího stylu závazných prvků mnoho (pozdravy, přání atd.). Dále pak je třeba rozlišovat z jedné strany spojení volná a ustrnulá syntakticky nebo lexikálně, a klisé situační: v řeči denního styku užívá se mnoho klisé (dovedl jich v literatuře využít zvl. K. Poláček), avšak často jsou to jen klisé situační; srov. např. z Poláčkova Hostince U kamenného stolu: *Dušínko, co děláte? Jak se máte? Vy pěkně vypadáte...* Nejsou to klisé syntaktická ani lexikální (lexikalizuje se druhé z nich), nýbrž jen situační.

V běžně mluvených projevech v rámci volnosti vyjádření nebývá výběr prostředků příliš široký, často mluvčí sahá ke konstrukcím nejobvyklejším, které se nejsnáze „nabízejí“: mezi nimi je dosti konstrukcí ustrnulých, a to zvláště mezi složkami podmíněnými technikou mluvení, jak jsme o tom mluvili výše. Na rozdíl od lexikální frazeologie, která je již tradičně dosti zpracována, potřebuje otázka syntaktických ustrnulých konstrukcí zevrubnější analýzu. Právě rozbor běžně mluvených projevů dá k tomu dosti materiálu.

Někdy se ustrnulost syntaktická velmi těsně spájí s lexikální: např. ve větách *Co je to za člověka* nebo oblasně *Co je to za člověk* jsou určité sloveso a substantivum lexikálně obměnitelné, srov. např. *Co se to objevilo za člověka*, nebo zase *Co to bylo za zvíře, za přednášku?*... anebo také *Co za člověka jste nám (to) přivedli* (kde *co (to)* je ve funkci akuzativní). Ustrnulá je tu vlastně jen konstrukce *Co za...*, event.

co za + nom. subst.; obrat má odstín kvalitativně hodnotící, a proto ovšem ani obměnitelné složky nemohou být zcela libovolné.

10. O přívětných konstrukcích. Syntax běžně mluvených projevů se vyznačuje častým výskytem neplně predikačních, až nepredikačních výrazů a konstrukcí, které se připínají ke konstrukcím větným. I když se některé typy objevují i ve vyjadřování spisovném,⁶ jde o jev příznačný právě pro vyjadřování běžně mluvené. Stávají hlavně na počátku, např. *Podívej se, ...*; nebo na konci, např. *..., víte?*; *..., fakt*; nebo i uvnitř věty, např. *..., abych tak řekl, ...* Mají velmi různé funkce: upozorňovací, upoutávací, dovolávající se souhlasu, modální, hodnotící, expresivní, rozvažovací, výplňkovou, navazovací a ještě jiné. Vystupují v nich slova ohebná (i finitní formy slovesné) i neohebná. Nezdídky se i hromadí: *Poslyš, ten Jiráček, to je dobrý hráč, viď; Nu, dušínko, myslím, že s nimi můžeš být spokojena, ne?* (K. Čapek, Matka). Můžeme tak hodnotit i konstrukce „větné“, s „pokleslou“ predikační funkcí: *Já ti řeknu ten koncert nestál za nic. Víš co (,) dej mi to zpátky* (bývá často bez pauzy). Tyto výrazy, včetně členů postavených mimo větu,⁷ můžeme zahrnout pod společný pojem útvarů, resp. konstrukcí přívětných (na rozdíl od polovětných, jakými jsou např. konstrukce přechodníkové). Tvoří jednu výpověď s větou. (Výrazy v nich užitá se ovšem mohou vyskytovat i samostatně.)

Hojný výskyt takových útvarů nás vede k zamyšlení nad tím, že struktura textu (rozumíme tím i tkáň projevu mluveného) bývá i z hlediska stupně predikační platnosti komponentů složitá. Vedle rozdílů mezi vlastními útvary predikačními, polopredikačními a se „skrytou“ predikací jde ještě o rozdíly mezi konstrukcemi, které mají „tvrdící“, event. otázkovou nebo práci hodnotu, a jinými, v nichž se výraz jen „klade“. Tak tomu bývá často právě u probíraných přívětných konstrukcí, které netvoří samostatnou výpověď. Avšak ani samostatně stojící výpovědi podobné povahy nejsou řídké. Uvedu příklad z dialogu. Jde o platnost spojení *černá kuchyň* na počátku druhé repliky: A: *A podívej se, pověz nám, jak vypadá ta černá kuchyň.* B: *Černá kuchyň. To sou prostě sou ty zdě zedola z kamene tedy stavěný...* Uvedený výraz nemá tvrdící platnost, klade se jen jakožto výraz provázející rozvažování. Více než kde jinde obráží se ve výstavbě nepřipravených, běžně mluvených projevů složitý často proces formulování a stylizování jazykového vyjádření, tedy pochody odehrávající se v „preverbitu“, jak se někdy v psychologii říká. I z této stránky bude musit být projevům běžně mluveným věnována speciální pozornost.

11. Velmi markantním a častým jevem syntaxe běžně mluvených projevů je neúplnost větných konstrukcí, nevyjádření některých větných členů. Bylo jí vždy věnováno dosti pozornosti a byla rozbírána z různých stránek. Považuji za

⁶ Jsou buď spisovnému vyjadřování vlastní (např. výrazy modální nebo shrnující) nebo se tu objevují některé z rysů mluvených nepřipravených projevů pro oživení vyjádření, např. větné členy postavené mimo větu.

⁷ Tyto členy přitom nemusí stát v tvaru vyžadovaném konstrukcí větnou: např. Ten Jiráček, s tím se dobře hraje.

účelné zastavit se stručně u několika momentů: 1. Je záhodno odlišovat neúplnost vyjádření od jeho implicitnosti. Obě vlastnosti jsou příznačné pro běžně mluvené projevy, avšak mají různou povahu: rozdíl mezi nimi je v tom, že implicitnost znamená nevyjádření toho, co je zřejmé ze situace nebo z kontextu, co může z nich být doplněno, avšak vyjádření samo není ve svém tvaru neúplné. Tak např. zvolání na číšníka: *Platit!* vyjadřuje implicitně tolik co „Pane vrchní, chci zaplatit útratu“, ale není neúplné; užití pouhého infinitivu v této funkci je obvyklé, ustálené. Podobně je tomu v případech tzv. formální souřadnosti, ale obsahové podřazenosti, jako např. *Nedojeď jsi namazaný chléb, zítra dostaneš suchý* — znamená explicitně „Protože jsi dnes...“, avšak konstrukce není neúplná. Implicitnost není jev čistě jazykový, její hranice nejsou určité: Co vše se ještě má, resp. může vyznívat z vyjádření? V nejširším smyslu spadají do rámce implicitnosti vlastně i ty jevy, které se nazývají podtext. Ale to už by nás vedlo příliš daleko. A na druhé straně žádné vyjádření není absolutně explicitní — pozorujeme to zvl. i v odborném vyjadřování!

Od implicitnosti odlišujeme neúplnost vyjádření na základě toho, že ve výpovědi není vyjádřen člen, který do systémové konstrukce patří, např. *Máte ještě () na balkón?*, tj. „vstupenky na balkón“. Vhodně se rozlišuje elipsa kontextová a elipsa situační; o situační jde v uvedeném příkladě. Kontextová elipsa je v řadě případů obvyklá i ve spisovném vyjadřování, zvl. v následující větě se často nevyjadřuje podmět nebo jiný člen, který je vyjádřen ve větě předcházející (řidčeji obráceně, např. *Protože ve městě nikoho neznal, trávil Jan první večery sám*). Vedle toho se rozlišují elipsy aktuální a ustálené. Je záhodno upozornit, že ustálené elipsy kontextové a ustálené elipsy situační nemají stejnou povahu. Zatímco ustálené elipsy kontextové hodnotíme pravidelně právě jakožto elipsy, vypuštění určitého členu, který není třeba opakovat (resp. vyjadřovat na daném místě), je u ustálených elips situačních plynulý přechod ke konstrukcím, které lze sice vykládat na pozadí konstrukcí „úplnějších“, které však mohou být již právem považovány za samostatné konstrukce zvláštní: různé stupně tohoto přechodu můžeme pozorovat na těchto příkladech: *Ty dva až zítra* (např. prohlédnu). *Oběd s sebou* (tj. vezměte). *Ruce vzhůru! Hlavu vzhůru! Šťastnou cestu!* Případy neúplnosti, eliptičnosti syntaktických konstrukcí nám mohou dát poučení i z jiné stránky: totiž ze zorného úhlu postačitelnosti vyjádření, nezbytnosti a zbytnosti (což má význam pro řešení komprese sdělení). Syntaktická výstavba běžných projevů nás hojnými případy eliptičnosti upozorňuje, že ve složkách základních, konstitutivních z hlediska struktury větných typů nebývá vždy největší náplň, nálož sémantiky, věcně nejzávažnějších prvků (zvl. ve slovese).⁸

Také s opačným pólem, než je eliptičnost, totiž s přebytečností, pleonastičností vyjádření, se v běžně mluvených projevech setkáváme. Tato pleonastičnost je zřejmá

⁸ Nemluví to ovšem proti tomu, že naopak lze zase soustředit např. právě ve slovese i sémantické těžiště věty, což je časté v emocionálně podbarvené řeči a čehož se bohatě využívá v umělecké literatuře.

především ve výběru pojmenování, v syntaxi i ve výstavbě projevu jako celku. Projevuje se zvláště užíváním výplňkových slov a celých konstrukcí při hledání výrazu nejvhodnějšího a při snaze udržet plynulost řeči. Patří sem např. i velmi časté výrazy nevětné i větné, a zvláště „přívětné“, jejichž obsahem je řeč o řeči: *Já ti povím..., ...Co jsem to chtěl říct?, Abych pravdu řekl..., Řekněme..., ...jak se říká..., ...no ne, řekni?* (Mnohé z nich mají odstín modální, ne vždy však je ten v popředí; bývá odsunut a užitě vyjádření má vlastně jen funkci rozvažovací, navazovací atp.)

Kvalifikovat přebytečné prvky v syntaxi je však obtížnější než ve výběru pojmenování, neboť z hlediska sémantiky se snáze hodnotí míra postačitelnosti a úplnosti. Ale přece i v syntaxi je možno některé jevy označit za přebytečné. Kromě již uvedených výplňkových konstrukcí a duplicity při vyjadřování podmětu zájmem a substantivem (viz na str. 317) sem patří vůbec hojné užívání zájmených přívlasků, nadměrná polysyndetičnost aj. I když při rozboru syntaxe textu můžeme mnohem lépe sledovat dané konstrukce z hlediska jejich úplnosti nebo neúplnosti než z hlediska přebytečnosti vyjádření, je potřeba si uvědomit, že v celkové výstavbě běžně mluvených projevů působí obojí tendence současně: teprve zřetel k pohybu mezi výkyvy obojím směrem dovoluje dobře pochopit charakter i syntaxe projevů dané oblasti.

12. V syntaxi každého jazykového projevu se nějak projevuje dynamika vztahu mezi zvoleným schématem systémové syntaktické konstrukce a postupnou adicí (přidáváním) jednotlivých komponentů (již lexikálně obsazených) v procesu výstavby větné. U nepřipravených, improvizovaných projevů vystupuje toto napětí zvláště výrazně a skoro neustále do popředí. Zatímco v připraveném projevu je neúplná shoda konkrétní výstavby výpovědi s užitým systémovým typem konstrukce výjimkou, je v mluvených projevech nepřipravených jevem obvyklým. V připravených projevech písemných je plynulost linie výstavby projevu více otázkou kompoziční, v nepřipravených projevech často podstatně zásahuje samu syntax. Úloha převést mnohsměrné souvislosti do jedné linie promluvy bývá vyřešena nejen užitím vsuvek (ty jsou časté i v připravených projevech), ale za cenu častých změn syntaktické konstrukce v průběhu výstavby výpovědi, odboček od hlavní linie a návratu k ní; srov. např. úryvek: *Nejstarší maminka sestra měla pět dětí... a když už byly velký | už tedy no ten nejstarší syn byl teda velkej | byly čtyry děvčata a jeden hoch a už byl teda velkej | něco večer hrkalo na dvoře.* Přitom ne vždy takové odchylky pocituje posluchač jako nenáležitě, ne vždy snižují sdělnou a zvl. výrazovou hodnotu vyjádření (grafický záznam účinek zkresluje). Známe to dobře, když dostaneme do ruky záznam svého nepřipraveného mluveného (a to i spisovného!) projevu: divíme se, jak je možné, že jsme se mohli vyjadřovat v tak uvolněných spojeních!

13. Pokud jde o problematiku souvětí, už v projevech spisovných nevystačíme při analýze větných celků s protikladem parataxe — hypotaxe. Před oba způsoby

je třeba klást jako nejjednodušší pouhou juxtapozici, asyndetické připojení. O projevech běžně mluvených to platí tím spíše. Kromě toho je záhodno vztahy mezi větami (a větnými celky) zkoumat ještě z jiného aspektu, totiž z hlediska jejich postupného navazování (v těsném kontaktu s rozbořem aktuálního členění). Např. paratactická spojka *a* se v monologických projevech vyprávěcího stylu uplatňuje nejen ve funkci „slyšovacích“, ale často právě „navazovacích“: je typickým zjevem, že se často připojuje (i splyvavě!) hned za větu (a další věta následuje třebas až po pauze) a signalizuje tak prostě pokračování. (Podobně se užívá i jiných výrazů, např. módně „načež“.)

Pro syntaktickou výstavbu dialogu je pak způsob navazování na předcházející repliku jevem základní důležitosti, ba více, celá syntaktická struktura repliky nebo její části bývá odvozena (převzata) z repliky předcházející, a to nejen tehdy, když navazuje na ni souhlasně, resp. neutrálně, ale i tehdy, když s ní obsahově kontrastuje.

14. Srovnávací studium syntaxe běžně mluveného jazyka je dosud jen velmi málo rozvinuto: brání tomu také nedostatek publikovaného materiálu. Ten lze ve větší míře čerpat jen z textů dialektologických a národopisných a z umělecké literatury (kde však jde o větší či menší stylizaci řeči). Vzhledem k tomu by bylo účelné vypracovat pro jednotlivé jazyky chrestomatii reprezentativních záznamů běžně mluvené řeči. Iniciátorem této myšlenky je vlastně akad. B. Havránek. Taková čítanka by měla obsahovat texty diferencované slohově a žánrově, s různými náměty (pokud možno netradičními!) a z různého prostředí i věkových stupňů mluvčích. Podle možnosti by do ní měly být zařazeny texty jazyka skutečně dnešního i texty obrazující jazyk starší, pokud jsou k dispozici. Všechny by zásadně měly být co nejméně upravovány: i jevy, které editor nepovažuje za důležité, by měly být ponechány v původním znění, tak aby mohly sloužit velmi různým cílům bádání.

Končím svůj výklad: nešlo mi v něm o to, podat podrobný a systematický výklad jednotlivých skladebních jevů dané oblasti. Také jsem se nezaměřoval jen na jednotlivé zvláštnosti. Šlo mi více o to, obhlédnout oblast syntaxe běžně mluvených projevů v jejím celku a ukázat na obecné momenty, kterými se vysvětlují jednotlivé vlastnosti syntaxe i jiných stránek běžně mluveného vyjadřování. Výklad syntaktických jevů jednotlivých i celého systému dané oblasti v našich jazycích, nemluvě o zkoumání srovnávacím, nebude snadný. Čeká nás však práce zajímavá, a jak snad bylo ukázáno, i potřebná.

